

ПРИРОДНО—ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТА ЖИТТЕВИЙ ШЛЯХ ФІЛОСОФА І.Є. ШАДА
В ПРАЦЯХ ІСТОРИКА Д.І. БАГАЛІЯ (ДО ПРОБЛЕМИ «ВЧЕНИЙ І ВЛАДА»)

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна невдовзі відзначатиме свій 200-літній ювілей. Саме цей навчальний заклад поклав початок розвитку нашого міста як одного з найбільших науково-освітніх центрів не тільки України, а й усієї Російської імперії. Університет згуртував навколо себе кращі сили діячів літератури, історії, етнографії, мистецтва, медицини, права, математики, що давало усі підстави сучасникам називати місто «Афінами Півдня Росії». Про вплив Харківського університету в той період на освіту всієї України в журналі «Украинская жизнь» сучасник говорив: «Харків відносно України порівнюють з Афінами, якими були вони щодо інших міст Греції. Звичайно, це надто сміливо; слід бути безпристрасним; але щоб справедливо судити про ступінь освіти в Україні і про вплив на неї університету необхідно пожити в Харкові, особливо в червні місяці, коли бувають тут публічні іспити в університеті й інших навчальних закладах. Після звичайних екзаменів в університеті було зорганізовано привселюдний захід, на якому багато студентів читали свої твори – прозові й вірші – та грав студентський оркестр» [1, 1924, № 14, с.108–113]. А видатний історик Слобожанщини Д.І.Багалій з цього приводу писав: «Наука піднесла Харків, як промисловість Тулу і Ярославль, як торгівля Нижній Новгород і Одесу. Він виділяється любов'ю до освіти не тільки вищих, але й середніх прошарків суспільства» [2, т.2, с.584].

У переддень визначної дати буде доречним пригадати імена тих учених, які стояли біля витоків становлення високої науки міста Харкова, і наперекір тиранічній владі залишалися вірними своїм науковим принципам, та тих дослідників, які зберегли для нас у віках і хронологію, і персоналії з історії університету. До перших належить професор філософії І.Є.Шад, до других – професор історії Д.І.Багалій, діяльність яких в університеті розділяло мало не століття, а поєднували високі моральні якості і відданість ідеалам науки.

Шад Іван Сторович – талановитий філософ, письменник, філолог, правознавець – працював у Харківському університеті з першого року заснування цього навчального закладу, до якого ще в 1804 р. був рекомендований великими Гете та Шиллером, і до 1816 р., коли за наказом урядових кіл вченого було терміново вислано з Росії до Німеччини, а всі його праці сконфісковано. Після цього його ім'я було надовго не те, щоб забуте, скоріше – заборонене урядом до вжитку. І тільки з другої половини ХІХ ст. професора Шада починають згадувати спочатку в літературі довідкового характеру, як то «Філософський словник» Гогоцького, а згодом – у наукових розвідках учених М.Лаврівського [3, 1873, янв.–март, кн. 1], О.Зеленогорського [4, 1896, кн. 2], Д.Багалія [2, т.2, с.579, 608–610, 689, 852, 945, 951; 5; 6, с.653–662], в яких досліджувався життєвий і творчий шлях відомого філософа, а в 1900 р. в «Записках Харківського університету» навіть була опублікована

його праця «Природне право» [7, 1900, кн. 1–4], через яку він і піддався свого часу гонінням царського уряду.

Шад Іоган–Бабтист (справжнє ім'я) народився у 1758 р. у невеликому німецькому селі Мюрбах, поблизу міста Бамберга, в сім'ї простого набожного селянина. З 10 років він співав у хорі Бенедиктинського монастиря, а з 14 років підлітка відправили на навчання до єзуїтської колегії міста Бумберга. Монастирське та єзуїтське виховання зробило свою справу: вразливий юнак мріє стати «святим і вченим» і приймає монашество. Проте відмовитися від вільнодумства, як того вимагав постриг, Шад не міг. Переслідуваний за наукові погляди та за ідкі сатиричні твори, в яких висміювалося життя ченців («Доля шановного отця Сінцера»), він зважився в 1798 р. після двадцятирічного затворництва на втечу з монастиря [8, с.12–31].

Звільнившись від добровільного ув'язнення, Шад незабаром приступив до роботи в Йєнському університеті, готуючи дисертаційне дослідження під керівництвом видатного філософа Фіхте. Після успішного захисту наукової роботи він отримав від університету право на читання лекцій з філософії. Професор Фіхте високо оцінив наукові досягнення свого учня і, залишаючи Йєнський університет, рекомендував студентам з усіх складних філософських питань звертатися до професора Шада.

В Йєнському університеті Шад перебував порівняно недовго – з 1799 до 1804 р., але за цей незначний проміжок часу він, крім підготовки лекцій, які читав з усіх частин філософії, написав сім наукових праць і художній твір – роман у 2–х частинах з монастирського життя [9, т.77, с.97].

У лютому 1904 р. Шад отримав з Росії запрошення на посаду професора теоретичної і практичної філософії до створюваного у місті Харкові університету на досить вигідних умовах. Професор Харківського університету Роммель, який працював у цьому навчальному закладі одночасно з Шадам, згадував: «Шад одразу зацікавив своєю логікою, написаною плавною латиною» [8, с.15]. Саме в харківський період викристалізувалися наукові погляди вченого. Тут він написав значно менше праць в порівнянні з минулими періодами, але в якісному відношенні вони перевершували всі попередні його творіння. Це стосується перш за все його курсу «Природне право», який він читав студентам, а в 1814 р. опублікував у Харкові латинською мовою. Книга відзначалася блискучою логічністю викладення думки. У вступі до цієї праці Шад вказував на її наукове та політичне значення: «Щаслива зміна обставин, яка відбулася з допомогою особливого божественного провидіння, а також завдяки рішучості, могутності і непохитності великих государів Європи, що об'єдналися між собою братським союзом, подає надію на те, що з–під розвалин тиранічної влади (Наполеона), під гнітом якої стогнала вся Європа, побудується новий порядок, нове життя, нове творіння і нова форма держави, яка буде управлятися згідно вічним законам розуму» [8, с. 17]. В «Природному праві» вчений розглядає державу як своєрідний організм, піддаючи критиці механістичну теорію держави, яка панувала в науці майже два століття до цього. Держава не є машиною, що управляється виключно механістичними законами, не мануфактура, не установа, створена заради надання громадянам зовніш-

ної безпеки. Шад не вважає за можливе виводити право із договору і виступає проти розриву, який штучно проводиться між правом і мораллю. Вчений вказував: думка тих, хто стверджує, що будь-яке право виникає із взаємного договору або з держави (*et civitate*) є помилковою. За такої точки зору на походження права не можна досягти загального, незмінного і необхідного поняття про право, як того вимагає наука. Це поняття можна почерпнути тільки з одного джерела – природи людини, або, точніше, – із розуму людини. У розумі і його абсолютній свободі полягає вища гідність і перевага людини, абсолютне її благо, абсолютна мета і абсолютне спонукання до всіх дій. Тому закон розуму є закон абсолютної свободи. Людина, яка намагається продемонструвати божественну природу у всьому образі свого життя, сама собі виробляє вказаний закон і накладає на себе абсолютну необхідність свято його дотримуватися. Висновками з усього вищесказаного, є наступні положення, які зустрічаються в книзі І.С.Шада: «Людина є сама собі абсолютний законодавець», «Людині не личить бути рабом, хіба що в самого себе», «Позитивні закони повинні перебувати у відповідності із законами розуму і мати останні своїм підґрунтям» [10, 1895, март–ноябрь].

Ще одним вирішальним принципом у політичних і правових питаннях, на думку Шада, є принцип еволюції або розвитку. Закон розвитку або еволюції – це закон, що панує у всесвіті. Цей закон поширюється і на людину, як індивідуума, і на суспільство, і на державу. Шад вимагає захисту тілесної природи людини від будь-якого насилля, а це можливо тільки в громадянському суспільстві, яке є тим осередком, де і розвивається людська природа. «Громадянське становище – це єдина школа справжньої людяності», – стверджує вчений. Саме завдяки суспільству і державі людина переходить від тваринного стану до стану розумного і одержує можливість пізнати і зрозуміти своє найвище призначення, співзвучне його природі. На цих підставах соціальне становище, і особливо громадянське, Шад вважає природним станом людини. Тут, в громадянському суспільстві, повинні мати своє місце закони, які видаються зовнішньою силою або владою, і зовнішня ж сила змушує виконувати їх. Ця сила є силою фізичною. Закони повинні бути спрямовані на охорону фізичного існування людини, на захист його життя і майна. Безперешкодний розвиток і вдосконалення можливі тільки при безпеці життя; майно служить засобом і допомогою успішному розвитку і вдосконаленню людини. Тому необхідно, щоб право кожної людини на виконання призначеної йому природою вищої мети жодним чином не порушувалося і не гальмувалося. Для цього держава повинна всіма засобами, які тільки вона має, зміцнювати це право. «До цього універсального права можуть бути зведені всі інші права», – констатує професор Шад [8, с.30].

Учений вимагав абсолютної свободи совісті і свободи віросповідання, свободи розуму і думки, свободи університетського викладання; він повставав проти деспотизму в сім'ї, висловлювався за те, щоб держава і суспільство зобов'язали батьків давати відповідну освіту дітям, а після закінчення дітьми навчання і з досягненням ними повноліття слід визнавати їх незалежними і рівноправними; він енергійно виступав проти існування

рабства в будь-якому вигляді. Тому не дивно, що «Природне право» Шада не вписувалося і не відповідало тому порядку, який в своїй країні запроваджував і насаджував російський царизм. Професор був підданим іншої держави і звинуватити його у вільнодумстві – це показати всій Європі невігластво російського уряду. Треба було терміново шукати інших підстав для знищення неугодного університетського викладача. Їх знайшли у вигляді бездоказових і брудних звинувачень. І тільки через десятиліття на захист професора Шада виступили вчені – дослідники його творчого доробку і життєвого шляху. Найоб'єктивніше до сутності проблеми підійшов, на наш погляд, професор Д.І.Багалій, який у 1898 р. підготував і видав своє дослідження під назвою «Удаление профессора И.Е. Шада из Харьковского университета (Материалы для биографического словаря профессоров Харьковского университета)» [5]. У «Попередніх нотатках» до цього видання Дмитро Іванович пише, що вислання професора Шада намагалися пояснити різними причинами: і зрадливістю долі, й інтригами російських прихильників Наполеона. Але Д.І. Багалій був переконаний, що корені проблеми лежать значно глибше, і епізод цей заслуговує на увагу зовсім з іншого боку: він стоїть у найтісніших зв'язках з тією реакцією, яка розпочалася в Росії проти науки в другій половині царювання імператора Олександра I і вилилася в справжній погром цілого ряду професорів у Казанському та Петербурзькому університетах. «Вислання Шада – один із проявів цієї реакції в Харківському університеті», – констатує Д.І. Багалій і з настирливістю слідчого береться за розплутування цієї складної справи. До нього, як уже відмічалось, це намагався зробити у своїй монографії про Шада професор філології Харківського університету М.О. Лаврівський [3, 1873, янв.–март, кн. 1], головна заслуга якого полягала в тому, що він вивчив усі офіційні документи університетського архіву, друковані твори філософа і зробив переклад з латини тих уривків з книги Шада про природне право, які міністерство народної освіти вважало шкідливими для «допитливого юнацького розуму». Але відомостей про причину самого конфлікту і гонінь на професора Шада Лаврівський не наводить. Д.І.Багалій, як на наш погляд, дуже коректно дає пояснення, чому його колега уникав цих аспектів: «Справа Шада велася конфіденційно і тому в університетському архіві збереглося мало слідів її». Проте сам Дмитро Іванович відшукав чимало цих слідів. Просто Лаврівський в 60–х–70–х рр. XIX ст. ще побоювався серйозно братися за ті питання, які зачіпали політику царизму: це могло зашкодити і його кар'єрі викладача та вченого.

Д.І. Багалій, опрацюючи матеріали засідань вченої ради Харківського університету, прийшов до висновку, що боротьбу з ворожими для царизму ідеями природного права урядові кола старанно завулювали звинуваченнями професора Шада в написанні докторських дисертацій магістрам Ковалевському і Гріневичу та у виданні для студентів книги «Институти природного права» «по своему слогу неудобной к употреблению как учебной для российского юношества». Рецензенти цього видання, серед яких особливо старилися виступитися перед владою професори університету Дегуров і Каменський, вказували на невідповідність деяких уривків з книги

Шада корінним російським поняттям про державну владу, релігію, існуючі політичні інституції. Філософа звинуватили в раціоналізмі, випадках проти християнства і православної моралі.

Справою професора Шада займалися попечитель навчального округу, міністр народної освіти, комітет міністрів, хоча, як підкреслює Д.Багалій, згідно з університетським статутом, слідство і суд над професором повинні були проводити лише правління і рада навчального закладу. Так, комітет міністрів на засіданні 3 листопада 1816 р. постановив: усунути професора з посади, вислати за кордон, обидві видані його книги («Логіку» та «Природне право») «совершенно истребить», повідомити про ці заходи всі інші російські університети. Незабаром стало відомо, що сам государ імператор власноручно затвердив це рішення комітету міністрів [5, с.35]. До речі, все це зайвий раз підтверджує, що переслідували Шада виключно за його теоретичні погляди, а не за практичні діяння. Невдовзі із Петербурга до Харкова надійшло спеціальне розпорядження з повелінням позбавити І.Є. Шада професорського звання та права викладання і негайно вислати його протягом 24 годин з Харкова через Білосток за кордон. Літню людину розлучили з дружиною і 13-літньою донькою, не дозволили взяти жодної книги з домашньої бібліотеки і змусили, ображеного і зневаженого, власним коштом виїжджати з країни. Такого ставлення заслуговував хіба що кримінальний злочинець [5, с.37].

Але російський уряд даремно розраховував одним ударом покінчити з опальним професором. Не зважаючи на свій вік і стан здоров'я, І.Є. Шад, переконаний у своїй правоті, з подвійною енергією розпочав боротьбу за відновлення свого чесного імені, вимагаючи від російського уряду публічного вибачення і покриття матеріальних збитків (його родина залишилася в Росії майже без засобів до існування). Він звертався до громадської думки через німецькі періодичні видання, до російського посланника при пруському дворі тайного радника Алопеуса, до інших високопоставлених осіб. Але домогтися справедливості від російського царя, зі згоди якого «хрестовий» похід проти передової суспільно-політичної думки набирив прискорення, було справою марною. Вже в 1817 р. російське міністерство народної освіти було реорганізоване в міністерство духовних справ та народної освіти і при ньому заснували вчений комітет, в обов'язки якого входив розгляд і рецензування книг «в душі злагоди між вірою, знаннями і владою». Цей комітет незабаром заборонив «Метафізику» Лубкіна, «Логічні настанови» Лодія, праці Г.Солнцева, Л.Цветаєва та ін. А «Природному праву» професора Казанського університету О.Куніцина в 1820 р. на засіданні головного управління училищ взагалі було винесено вирок не тільки про заборону, але й про спалення. Попечитель Казанського навчального округу Магницький наполягав, що особливо небезпечними слід визнати ті думки О.Куніцина, які раніше висловлював харківський професор Шад. Наука природного права оголошувалася небезпечною і руйнівною, на підставі чого її остаточно вилучили зі Статуту російських університетів у 1835р.

Всі названі книги були засуджені за ту ідею, яку в своїх творах сповідав професор І.Є.Шад, – за намір примирити віру з розумом. Всупереч Ломоно-

сову, який заявляв, що наука не суперечить релігії, прихильники теорії природного права початку ХІХ ст. відверто визнавали, що наука і релігія є протилежними, взаємовиключаючими початками [2, т.2, с.609]. Професор Шад і його однодумці наполягали на тому, що первинними і найголовнішими в науці є свобода наукового дослідження і право вченого на вільне висловлення своїх думок. А Д.І.Багалій цілком справедливо майже через століття додавав, що «без такої свободи не може бути правильного прогресивного розвитку самої науки».

Список літератури: 1. Украинский журнал. 2. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год): Репринт. Изд. X., 1993. 3. Лавровский Н.А. Эпизод из истории Харьковского университета // Чтения истории и древностей российских. 4. Зеленогорский О. И.Е.Шад: Биография // Записки Харьковского университета. 5. Багалей Д.И. Удаление профессора И.Е. Шада из Харьковского университета (Материалы для биографического словаря профессоров Харьковского университета). X., 1899. 6. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.2. С 1815–1835 гг. X., 1904. 7. Шад. И.Е. Естественное право // Записки Харьковского университета. 8. Историко–филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805–1905: История факультета; Биографический словарь профессоров и преподавателей / Под ред. М.Халанского и Д.Багалей. X., 1908. 9. Радлов Э. Шад // Энциклопедический словарь Брокгауза – Эфрона. СПб., 1901. 10. Шад И.Е. Логика // Вопросы философии и психологии.

Надійшла до редколегії 01.08.03